

Prof. Vanda Kašauskienė

LIETUVOS VISUOMENĖS PASTANGOS 1987-1990 m. PRIPAŽINTI NIEKINIU MOLOTOVO–RIBENTROPO PAKTĄ

Michailo Gorbačiovo "iš viršaus" vykdomos pertvarkos politikos, grindžiamos populiariais šūkiais: "daugiau demokratijos", "daugiau sovietų valdžios", "daugiau socializmo" realios ribos buvo išbandytos 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje, mitinge prie Adomo Mickevičiaus paminklo, kai lietuviai disidentai Antanas Terleckas, Nijolė Sadūnaitė, Vytautas Bogušis ir kt. viešai pasmerkė SSRS - Vokietijos 1939 m. rugpjūčio-rugsėjo sutarčių slaptųjų protokolų pragaištingas pasekmes Lietuvos valstybingumui. Represinės struktūros už šią viešą istorijos pamoką lietuvių tautai mitingo organizatorius persekiojo, o žiniasklaida komunistų partijos nurodymu stengėsi įdiegti mintį, kad mitingas - tai "Vakarų buržuazinių propagandos centrų darbas", siekiant sukiršinti Lietuvos gyventojus". Propaguojamos demokratinės visuomenės vertybės: viešumas, spaudos, susirinkimų laisvė dar buvo sunkiai to meto sąlygomis Lietuvos žmonėms pasiekiamos.

Tačiau persitvarkymas ir gaivesnis viešumo vėjas natūraliai žadino visuomenės susidomėjimą istorija, pagrįstą norą kuo greičiau atversti anksčiau slaptumo ženklų pažymėtus praeities puslapius, teisingai suvokti tikrovę. Ypač jautriai Lietuvos žmonės reagavo į šurpius stalinizmo metų nusikaltimus. Tuo labiau, kad, kaip žinome, beveik per 50 priespaudos metų Lietuvos istorija buvo grubiai politizuojama, primygtinai brukant "marksizmo - leninizmo" dogmas, taikant ideologų ne be Maskvos pagalbos sukurtas istorijos mokslo koncepcijas ir atskirų istorinių laikotarpių vertinimus. Oficialioji partinė kritika nuolat kovojo prieš vadinamąjį objektyvistinį istorijos reiškinių vertinimą.

Natūralu, kad atlėgus partinės cenzūros varžtams, visuomenės, visų pirma humanitarinės inteligentijos dėmesys nukrypo į svarbiausius XX a. Lietuvos istorijos įvykius: nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą 1918 m. ir valstybingumo praradimą – 1940m. Lietuvos okupaciją ir prievartinį įjungimą į SSRS, nacių ir sovietų režimo pasekmes ir kt. Nors ir sąlygiško viešumo sąlygomis, Lietuvos žmonių netenkino "vyresniojo brolio" sumodeliuotos naujausiųjų amžių istorijos schemos. Skambutis, pakvietęs į viešą istorijos pamoką 1988-ųjų pavasarį, buvo "Komjaunimo tiesos" laikraštyje išspausdintas ekonomisto Sauliaus Pečiulio straipsnis "Akla praeities nostalgija". Autorius pakvietė istorikus "pasistengti sugrąžinti liaudies akyse

sušlubavusį nuo nuolatinės konjunktūros istorijos mokslo autoritetą". Tai pasakytina ne tik apie "baltąsias dėmes", - pabrėžė jis, - bet ir apie objektyvų, visapusišką istorinių faktų vertinimą"¹. Pirmasis į šį pilietinį kvietimą atsiliepė Juozas Jermalavičius neostalininės dvasios straipsniu "Vienpusiškai be atsakomybės"². Publikacijos autorius, pagal bolševikinę tradiciją, tiesmukai pareiškė: "Su šmeižtu nediskutuojama, jis atmetamas"³. Paradoksas tas, kad būtent ši priešprieša smarkiai paskatino istorinės sąmonės atgijimą. Spauldoje pasipylė publikacijos, kurių autoriai vieningai pritarė Pečiulio mintims ir smerkė Jermalavičiaus išpuolį. Daugelis suprato, jog atėjo metas ne tik kalbėti apie istorijos "baltąsias dėmes", tačiau ir atskleisti stalinizmo bei vėlesniais metais lietuvių tautai padarytus nusikaltimus.

Į šią viešą istorijos pamoką Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis greitai įnešė pasitikėjimo, drąsos ir pilietinės atsakomybės. Tiesa apie praeitį, pagarbą istorijos ir kultūros paveldui skatino žmonių sąmonėje moralinį ir tautinį atgimimą. Suvokimas, kaip tauta, praradusi valstybingumą, atsidūrė sovietų valdžioje, kokius padarinius jos egzistencijai paliko svetimųjų priespauda, savaip išryškino svarbiausias istorijos mokslo problemas: 1) Molotovo ir Ribentropo pakto ir 1939 m. rugpjūčio 23, rugsėjo 28 d. slaptųjų protokolų pagarsinimą ir analizę; 2) stalinizmo laikotarpio nusikaltimų lietuvių tautai atskleidimą. XX a. Lietuvos istoriją savitai aktualizavo valstybingumo atkūrimo ir praradimo, beveik pusės amžiaus sovietinės okupacijos, kai Lietuvos valstybės vardas nebeegzistavo pasaulio žemėlapyje ir pasaulio tautų bendrijoje klausimai. Be savo valstybės lietuvių tauta patyrė skaudžią moralinę ir fizinę netektį – jos kovotojai už laisvę ir nepriklausomybę buvo alinami sovietiniuose GULAG'uose ir tremtyje, per prievartinę kolektyvizaciją ir sovietizaciją buvo brutaliai naikinamas tradicinis tautos gyvenimo būdas. Visos šios problemos susipynė į istorikams nelengvai išnarpiojamą mazgą.

Tačiau Lietuvos žmonių istorinė atmintis nebuvo išblėsusi. Ją gaivino prisiminimai, nors pradžioje ir nedrąsiai, tariamas tiesos žodis apie išgyventus metus "už geležinės uždangos", atribotus nuo demokratinio pasaulio. Istorinės tiesos sakymo, tikru vidinio susikaupimo momentu tapo 1988m. rugpjūčio 23d. Sąjūdžio surengtas masinis mitingas sostinės Vingio parke, skirtas hitlerizmo ir stalinizmo aukų atminimui, Sovietų Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo sutarties su jos slaptaisiais protokolais

¹ *Komjaunimo tiesa*. 1988, bal. 21; Pečiulis S. *Dievo karalystės beieškant*. Vilnius, 1993, p. 9-14.

² *Tiesa*. 1988, bal. 30.

³ Ten pat.

demaskavimui. Žmonės, dalyvavę šiame mitinge, buvo priblokšti minčių drąsos ir naujumo. Atvirai ir argumentuotai buvo išdėstytos nuostatos, kad Lietuva prarado nepriklausomybę dėl SSRS ir Vokietijos įvykdyto nepriklausomų Baltijos valstybių teritorijos pasidalijimo įtakos sferomis⁴. Tada ypač buvo akcentuojamos Molotovo - Ribentropo 1939 metų sutarčių slaptųjų protokolų tolesnės pasekmės Lietuvai. Prasmingi buvo poeto Justino Marcinkevičiaus žodžiai: "Tegyvuoja tauta, laisvai bendraujanti su savo Istorija"⁵. Tautos sąmonė budo, žmonės laisvėjo. Vis daugiau jų pritarė Sąjūdžio siekiams, rėmė jo demokratizavimo ir savarankiškumo politiką, vedančią į nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą.

Tačiau tuometinė Lietuvos komunistų partijos ir sovietinės administracijos vadovybė sunkiai įsisąmonino Gorbačiovo pertvarką, nekalbant apie Sąjūdžio siekius. Kai "Lietuvos laisvės lygos" vadovai nutarė rugsėjo 28 dieną Vilniuje, Gedimino aikštėje surengti mitingą, skirtą demaskuoti eilinį slaptąjį SSRS–Vokietijos protokolą, pasirašytą 1939 m. rugsėjo mėn. 28 d., jiems tai padaryti nebuvo leista. O į mitingą susirinkę žmonės milicijos pareigūnų buvo išvaikyti iš aikštės guminėmis lazdomis. 25 žmonės buvo sulaikyti, keli iš jų patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Kai kurie pasiryžę bado streikui žmonės buvo prievarta išgabenti iš aikštės⁶. Rugsėjo 29 d. Lietuvos SSR vyriausybės pareiškimė buvo grasinama, kad ateityje neteisėti mitingai, susirinkimai ir kiti panašūs renginiai, "prieštaraujantys socialistinės valstybės ir visuomenės interesams" nebus toleruojami⁷.

Naujųjų 1989-ųjų metų slenkstį Lietuvos žmonės peržengė, sukilę prieš savąjį mankurtizmą, jau kitomis akimis žvelgdami į savąją istoriją. Suvokimas, kad Lietuva iki 1940 m. buvo nepriklausoma valstybė, tarptautinės bendrijos ir įvairių organizacijų narė, sugestijavo kitokią tautos ateities viziją. Visiems geros valios žmonėms tapo aišku, kad Lietuvos kaip ir Latvijos bei Estijos valstybių žlugimą nulėmė 1939 m. rugpjūčio - rugsėjo mėn. SSRS - Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai, Sąjūdžio vadovybė, remiama tautos daugumos, siekė likviduoti pragaištingus minėto stalinizmo ir hitlerizmo suokalbio padarinius. Bendromis politikų, istorikų, archyvininkų, teisininkų pastangomis buvo siekiama: pirma, įrodyti, Maskvos aukšto lygio pareigūnams ir politikams, neigusiems patį slaptųjų protokolų egzistavimo faktą, jog sutartis ir slaptuosius protokolus patvirtina autentiški dokumentai; antra, atskleisti tiesioginį ryšį

⁴ Budrys A. Trys valandos Vingio parke. *Tiesa*. 1988, rugp. 25.

⁵ *Komjaunimo tiesa*. 1988, rugp. 25.

⁶ Kniukšta G. Provokacinių išpuolių neturi būti. *Tiesa*. 1988, spal. 1.

⁷ Lietuvos TSR vyriausybės pareiškimas. *Tiesa*. 1988, rugs. 30.

tarpo slapųjų protokolų ir 1940 m. sinchroninių "revoliucijų" Baltijos valstybėse, po kurių Lietuva, Latvija ir Estija atsidūrė SSRS sudėtyje. Tik pripažinus tarptautinei teisei prieštaraujantį slapųjų protokolų egzistavimo faktą, paskelbus juos niekiniais nuo pasirašymo dienos, buvo galima rengti tolesnę valstybingumo atkūrimo strategiją.

Iš daugelio įvairių iniciatyvų, susijusių su pastangomis atkurti istorinę tiesą, paminėsime keletą eilinių epizodų.. 1989m. balandžio mėnesį istorikai Č. Bauža, A. Eidintas, V. Žalys ir V. Kašauskienė, LKP CK siuntimu nuvykę į SSKP CK, pateikė savo Lietuvos, Latvijos ir Estijos įjungimo į SSRS sudėtį variantą⁸. Nors vidutinio rango Maskvos funkcionieriai jau nebedrįso atvirai kartoti nuvalkiotą "teoriją" apie Pabaltijo socialistines revoliucijas, tačiau kalbėjo neapibrėžtai, vengdami logiško atsakymo į tiesius klausimus. Lietuvoje visiems buvo aišku, kad 1940 m. sinchroninės revoliucijos tėra mitas, nepalikęs gilesnių pėdsakų tautos sąmonėje.

1989m. gegužės 20 d. vilniečiai susirinkę į Kalnų parke Sąjūdžio surengtą mitingą, pareikalavo, kad SSRS liaudies deputatų suvažiavimas aiškiai ir vienareikšmiškai pasmerktų SSRS stalininės vyriausybės užsienio politiką⁹. Lietuvos SSR atstovai – SSRS liaudies deputatai Maskvoje galėjo remtis ne tik Lietuvos žmonių priesakais, bet ir oficialiu dokumentu, kurį Sąjūdžiui reikalaujant, priėmė Lietuvos SSR Aukščiausioji taryba. Tai buvo pareiškimas – kreipimasis į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą ir vyriausybę, kuriame sakoma, jog "vardan istorinės tiesos, lietuvių ir kitų Pabaltijo tautų ateities" būtina viešai pripažinti ir pasmerkti SSRS – Vokietijos 1939 m. sutarčių slaptuosius protokolus, paskelbti "juos neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento"¹⁰. Gegužės 30d. Vilniaus tarptautinės konferencijos "Baltijos valstybių vidaus ir užsienio politikos problemos Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje" dalyviai taip pat kreipėsi į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą, reikalaudami pripažinti SSRS - Vokietijos nepuolimo sutarties slaptuosius protokolus neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo¹¹.

Žinoma, svarbiausias pasikeitimas buvo tai, kad Lietuvos, Latvijos, Estijos SSRS liaudies deputatų reikalavimu slapųjų protokolų išaiškinimo ir jų paskelbimo niekiniais klausimas buvo perkeltas į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą. Birželio 1 d. plenariniame posėdyje Estijos Mokslų Akademijos Cheminės ir biologinės fizikos

⁸ Kašauskienė V. Sąjūdis - tautos istorinės atminties versmė. *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*. Vilnius, 1998, p.248.

⁹ Valia, ryžtas ir išmintis - Lietuvos ateiviai. *Tiesa*. 1989. geg. 21.

¹⁰ *Tiesa*. 1989. geg. 20.

¹¹ Kas lėmė Pabaltijo likimą? *Tiesa*. 1989. birž. 2.

instituto direktorius deputatas Endelis Lipma, pasiūlė sudaryti suvažiavimo deputatų komisiją, kuri politiškai ir teisiškai įvertintų Molotovo - Ribentropo sutartis ir jų slaptus papildomus protokolus. Svarstant pasiūlymą, pasisakė dar 10 deputatų. Politiniai oponentai buvo nusiteikę priešiskai ir piktai. Tačiau pabaltijiečių tvirta ir nuosekli pozicija (Lietuvos delegacijos vardu kalbėjo V. Beriozovas, Estijos požiūrį dar kartą grindė Igoris Griazinas, analogišką Latvijos poziciją patvirtino Ivaras Kezberis, Edvinas Inkenis). Šiuo klausimu pabaltijiečius palaikė kai kurie demokratinų pažiūrų Rusijos deputatai: SSRS MA Slavistikos ir balkanistikos instituto sektoriaus vedėjas V. Ivanovas, rašytojas ir istorikas Rojus Medvedevas). Raiškioje kalboje Molotovo - Ribentropo paktą, kaip juodą ir kruviną SSRS istorijos dėmę, apibūdino V. Landsbergis. Jis pabrėžė, kad slaptųjų protokolų buvimą įrodo ne tik Niurnbergo proceso kopijos, bet ir SSRS veiksmų prieš Baltijos valstybes scenarijus, realizuotas pagal slaptųjų protokolų turinį¹². Galiausiai buvo priimtas palankus sprendimas.

SSRS Liaudies deputatų suvažiavimas sudarė komisiją 1939 m. rugpjūčio 23 d. nepuolimo sutarčiai politiškai ir teisiškai įvertinti, kurios pirmininku tapo Aleksandras Jakovlevas, nariais 25 SSRS liaudies deputatai, tarp jų Lietuvos atstovai: Vytautas Landsbergis, Justinas Marcinkevičius, Kazimieras Motieka, Zita Šličytė. Atsižvelgiant į užduoties politinę svarbą ir sudėtingumą, deputatams talkinti buvo sudaryta respublikos atitinkamų sričių specialistų grupė. Kadangi Maskvos aukšto rango politikai ir pats M. Gorbačiovas vis dar spyrėsi dėl slaptų protokolų autentiškumo, istorikai ir archyvų darbuotojai rinko vietinę medžiagą, patvirtinančią 1939–1940 m. politinių įvykių raidą pagal slaptuosius protokolus. Tai buvo svarbu dar ir dėl to, kad Vakaruose paskelbti dokumentai, JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto 1953-1954 m. surinkta medžiaga apie Baltijos valstybių užgrobimą¹³ Sovietų Sąjungos politikams buvo ne įrodymas, o "buržuazinė propaganda".

Lietuvos deputatai SSRS liaudies deputatų suvažiavime atkakliai ir kantriai dirbdami netiesiogiai artino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo momentą: kėlė ir rėmė radikalius pertvarkos reikalavimus, vienijosi su demokratijos šalininkais, ryžtingai siekė, kad SSRS - Vokietijos pakto slaptieji protokolai būtų paskelbti niekiniais. SSRS liaudies deputatas K. Motieka šio klausimo ekspertų grupės istorikams atvirai sakė: "Nuo slaptųjų protokolų pripažinimo laipsniškai eisime prie Lietuvos Nepriklausomybės

¹² Deputato V. Landsbergio kalba. *Tiesa*. 1989, birž. 3.

¹³ *Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso CH.J. Kersteno komiteto dokumentai. 1953-1954 metai*. Vilnius, 1997, 862 p.

paskelbimo"¹⁴. Lietuvos spaudoje ir žiniasklaidos kanalais ištiesai buvo skelbiama medžiaga, komentuojami faktai apie slaptųjų protokolų pasekmes Baltijos tautų likimui. Tuo metu buvo parengtas ir rusų kalba išleistas dviejų dalių fotografuotas leidinys "SSRS - Vokietija 1939" ir "SSRS - Vokietija 1939-1941"(įvadas lietuvių ir rusų kalbomis parengtas A. Eidinto ir V. Kašauskienės)¹⁵. Leidinyje paskelbta SSRS ir Vokietijos 1939–1941 m. santykių dokumentinė medžiaga, sovietmečiu nutylėta ar pakrikštyta istorijos klastotėmis, patekusi į SSRS liaudies deputatų rankas, sukėlė pastarųjų nuostabą. Realizuojant grobuonišką stalinizmo ir hitlerizmo suokalbį, susikaupė gausi nepaneigiama diplomatinė medžiaga.

Pabaltijiečių SSRS liaudies deputatų pastangos Maskvoje turėjo poveikio net stagnacinių laikų sudėties LSSR Aukščiausiajai tarybai. Ji jau nebegalėjo blokuoti svarbių politinių sprendimų. Mat artėjant Molotovo - Ribentropo sandėrio penkiasdešimtmečiui, buvo patogi proga įvertinti SSRS 1940 m. vasarą įvykdytą agresiją ir vadinamojo Liaudies seimo tautai primestus nutarimus. 1989 m. liepos 5 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji taryba priėmė nutarimą "Dėl 1939 metų Vokietijos - SSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo" bei sudarė atitinkamą AT komisiją, kuriai talkino istorikų, archyvininkų, teisininkų darbo grupės¹⁶. Rugpjūčio 22 d. masinės informacijos priemonės paskelbė minėtos komisijos išvadas. Jose konstatuojama, kad komisija išnagrinėjo svarbiausius klausimus, susijusius su Vokietijos – SSRS 1939 metų rugpjūčio 23 dienos Nepuolimo sutarties ir jos slapto papildomo protokolo, 1939 metų rugsėjo 28 dienos Vokietijos – SSRS sutarties dėl draugystės ir sienų ir jos slapto papildomo protokolo bei 1941 metų sausio 10 dienos slapto protokolo sudarymu, vykdymu ir Komisija nustatė, kad istoriniu ir teisiniu požiūriu šios sutartys ir jų slaptieji protokolai neatitiko tarptautinės teisės normų, taip pat Lietuvos ir SSRS bei Lietuvos ir Vokietijos pasirašytų savitarpio sutarčių. Būtent stalinizmas ir hitlerizmas slaptais sandėriais ir agresyviais veiksmais naikino nepriklausomas valstybes. Daugelio tų valstybių nepriklausomybė atkurta, o Lietuva, Latvija ir Estija iki šiol nėra atgavusios valstybingumo. Esminė komisijos išvada: "Liaudies seimo 1940 metų liepos 21 dienos "Lietuvos įstojimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos sudėtį deklaracija" ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1940 metų rugpjūčio 3 dienos "Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos

¹⁴ Kašauskienė V. Lietuvos valstybingumo tapsmas XX amžiuje: istorinės paralelės ir skirtingumai. *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 1997, p.54.

¹⁵ TSRS–Vokietija 1939. TSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. balandžio - spalio mėn. Vilnius, 1989, 127 p.; TSRS– Vokietija 1939 - 1941. TSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. rugsėjo –1941 m. birželio mėn. Vilnius, 1989, 191 p.

priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą įstatymas" yra neteisėti"¹⁷. Būtent šitokioms komisijos išvadoms ir politinėms rekomendacijoms netolimoje ateityje buvo priversta pritarti LSSR Aukščiausioji Taryba.

1989 m. rugpjūčio 23 dieną kaip protesto ženklas tragiškai praeičiai ir bendra Lietuvos, Latvijos, Estijos žmonių solidarumo akcija buvo surengtas "Baltijos kelias". Tai buvo apeliacija į pasaulio sąžinę ir moralę, paliudijusi visuotinį pabaltijiečių prarėgėjimą, istorinės tiesos ieškojimą ir tautinės sąmonės brandą. "Baltijos kelio" apie 650 km trasą nuo Vilniaus pilies iki senojo Talino Hermano bokšto užpildė šimtai tūkstančių žmonių. Lietuvos, Latvijos, Estijos žmonės, stovėdami "Baltijos kelyje", tada dar kartą ištarė griežtą "ne" Molotovo – Ribentropo paktui ir parodė pasauliui, kad visomis išgalėmis sieks sovietinės agresijos padarinių likvidavimo. Lietuvos–Latvijos ir Latvijos–Estijos pasieniuose įvyko dideli Baltijos tautų mitingai. Gyvasis "Baltijos kelias", sujungęs Vilnių–Rygą–Taliją, tapo trijų tautų susitelkimo, vienybės ir ryžto keliu. "Baltijos kelias" ir daugiau kaip 1,5 mln. parašų¹⁸ po reikalavimu paskelbti negaliojančiais slaptuosius nusikalstamo suokambio protokolus rodė sąmoningą daugumos Lietuvos žmonių apsisprendimą ir vienybę.

Sovietų Sąjungos vadovybė, nenorėdama iš savo gniaužtų paleisti 1940 m. prijungtų valstybių, tuoj pat reagavo į "Baltijos kelio" akciją, rugpjūčio 26 d. paskelbdama specialų SSKP CK pareiškimą "Dėl padėties tarybinio Pabaltijo respublikose". Demonstruodami savo didžiavalstybinę galią SSRS vadovai apkaltino šios akcijos rengėjus, kad jie "nuteikia Pabaltijo respublikų tautas atsiskyrimui nuo Tarybų Sąjungos"¹⁹. Buvo priekaištaujama, kad Lietuvoje šios sutartys skelbiamos neteisėtomis ir negaliojančiomis bei neturinčiomis juridinės galios laikomos Liaudies seimo deklaracijos, nors dar nesą paskelbta SSRS liaudies deputatų komisijos išvadų.

SSRS liaudies deputatai (K.Antanavičius, E. Bičkauskas, A.Buračas, V. Čepas, B. Genzelis, R. Gudaitis, J. Kanovičius, S. Kašauskas, E. Klumbys, J. Kupliauskienė, A.Lajus, Just. Marcinkevičius, N.Medvedevas, A. Mickis, K. Motieka, J.Olekas, R. Ozolas, K. Prunskienė, A.Smailys, M. Stakvilevičius, V. Statulevičius, Z. Šličytė V. Tomkus, K. Uoka, Z. Vaišvila) pritarė Lietuvos SSR Aukščiausiosios tarybos komisijos

¹⁶ *Tiesa*. 1989, liep. 11.

¹⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos 1939 metų Vokietijos – TSRS sutartims ir jų pasekmėms tirti išvados. *Tiesa*. 1989, rugp. 22.

¹⁸ Justino Marcinkevičiaus kalba Lietuvos SSR Aukščiausiosios tarybos vienuolikto šaukimo tryliktojoje sesijoje, aptariant informaciją apie 1939 metų Vokietijos– SSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo komisijos darbą. *Tiesa*. 1989, rugs. 27.

¹⁹ *Tiesa*. 1989, rugp. 27.

kolektyvinei nuomonei ir reikalavo, kad SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas kuo skubiau paskelbtų SSRS liaudies deputatų komisijos, tiriančios šias sutartis, išvadas²⁰. Kaip žinia, komisijoje buvo patvirtintos preliminarinės išvados, tačiau jų skelbimas buvo vilkinamas aiškiai politiniais sumetimais.

1989 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji taryba išklusė akademiko Juro Požėlos informaciją apie 1939 m. Vokietijos ir SSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo komisijos darbą. Kaip teigė pranešėjas, komisijos "išvados iš esmės yra istorinės tiesos paskelbimas. Šios išvados patvirtina, kad mūsų kelias į Lietuvos suverenitetą yra teisėtas, o Lietuva turėjo ir privalo atgauti savo valstybingumą"²¹. Lietuvos SSR AT pritarė komisijos darbui ir išreiškė susirūpinimą, kad SSRS liaudies deputatų komisijos parengtos preliminarinės išvados vis dar nepaskelbtos²².

1989m. rugsėjo 25 d. deputatas K. Motieka susitikime su istorikais ir archyvų darbuotojais, talkinisiais SSRS liaudies deputatams, aptarė, kaip istorinę medžiagą apie 1939–1940 metus panaudoti pabaltijiečių iniciatyva Maskvoje rengiamose spaudos konferencijose. Pirmoji iš jų, surengta SSRS liaudies deputatų iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos, įvyko 1989 m. rugsėjo 29 d. Estijos atstovybės patalpose. Iš Lietuvos pusės joje dalyvavo SSRS deputatai, komisijos nariai, V. Landsbergis ir K. Motieka, teisininkas V. Vadapalas, istorikai G. Vaskela, V. Kašauskienė. Lietuvos kaip ir kitų Baltijos kraštų atstovai konferencijoje disponavo svariais argumentais ir autentiška medžiaga²³. Tą pačią dieną įvyko ir tarptautinė spaudos konferencija, kurioje Baltijos šalių atstovai išreiškė požiūrį į SSRS liaudies deputatų (21 nario) parengtas ir pasirašytas, bet spaudoje nepaskelbtas preliminarines išvadas.

Pagaliau 1989m. lapkričio 4 d. po ilgos beveik pusketvirto mėnesio pertraukos įvyko 1939 metų Sovietų Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo sutarties politinio ir teisinio įvertinimo komisijos eilinis posėdis. Komisijos pirmininkas A. Jakovlevas nesugebėjo paaiškinti, kodėl ilgai buvo blokuojamas komisijos išvadų skelbimas ir kodėl komisijai vėl pateikiamas svarstyti naujas iš esmės anonimiškai parengtas projektas. Nutarta grįžti prie anksčiau parengtų ir liepos 19 d., pasirašytų komisijos preliminarinių išvadų teksto. Galutinėje formuluotėje buvo siūloma fiksuoti: "slaptieji protokolai buvo, jų kopijos patikimos, tų slaptųjų protokolų turinys prieštarauja tarptautinės teisės normoms ir todėl

²⁰ *Tiesa*. 1989, rugp.31.

²¹ *Tiesa*. 1989, rugs. 24.

²² Ten pat.

²³ Kašauskienė V. Sąjūdis - tautos istorinės atminties versmė. *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, p.254.

jie skelbiami negaliojančiais nuo pat jų pasirašymo"²⁴. Gruodžio 14 d., A. Jakovlevo vadovaujamos komisijos nariai baigė suderinti išvadų tekstą. Jos iš esmės atitiko Lietuvos visuomenės, Lietuvos atstovų liaudies deputatų suvažiavime lūkesčius, nes dokumente būtų patvirtintas slaptųjų protokolų buvimas ir paskelbta apie jų negaliojimą nuo pat pasirašymo dienos²⁵. Ne be pagrindo buvo baiminamasi, kad dokumento nepriims SSRS liaudies deputatų suvažiavimas. Tačiau ir konservatyviausiems suvažiavimo deputatams buvo sunku trauktis atgal, nes komisijos išvadų teksto pirmasis variantas dar vasarą buvo viešai išplatintas. Matyt, atsižvelgiant į pakitusią politinę situaciją ir pasaulio viešąją nuomonę, galutinai parengto dokumento priėmimu buvo suinteresuotas tiek komisijos pirmininkas A. Jakovlevas, tiek ir M. Gorbačiovas²⁶. Galų gale SSRS liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. gruodžio 24 d. nutarimu minėtuosius slaptuosius susitarimus pripažino teisiškai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento²⁷.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, remiamas tautos daugumos, įveikė pirmąjį ir pagrindinį etapą kelyje į Nepriklausomybės atkūrimą. 1990 metų sausio 10 dieną Vilniuje, Katedros aikštėje, buvo dar kartą primintas gėdingas sandėris, kai prieš 49-erius metus Vokietija už 31,5 mln. markių kompensaciją perdavė SSRS dalį Suvalkų teritorijos. Mitingo dalyviai kalbėjo: "Atėjome čia ne tik dar sykį pareikšti savo nusistatymo būti laisvi, bet ir pasakyti tiems, kas nenori mūsų suprasti, kad laisvė tautai - brangesnė už viską"²⁸. 1990 m. vasario 7 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji taryba vienuoliktojo šaukimo septynioliktojoje sesijoje, atsižvelgdama į SSRS liaudies deputatų suvažiavimo nutarimą, pripažįstantį slaptuosius protokolus teisiškai nepagrįstus ir negaliojančius nuo jų pasirašymo momento, priėmė nutarimą "Dėl 1939 metų Vokietijos–SSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo", kuriuo pripažino 1940 m. liepos 21 d. seimo priimtą deklaraciją dėl įstojimo į SSRS, kaip neišreiškusią lietuvių tautos valios, neteisėtą ir negaliojančią, taip pat SSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymą dėl Lietuvos SSR priėmimo į SSRS neteisėtą ir Lietuvos juridškai nesaistančiu²⁹. Taip pat šiuo nutarimu buvo pasiūlyta SSRS "pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės

²⁴ "Tiesos" interviu su V. Landsbergiu. Slaptieji protokolai: manevrai komisijoje. *Tiesa*. 1989, lapk. 8.

²⁵ Bučelis B. TSRS liaudies deputatų antrasis suvažiavimas. Su prognozėmis palauksime... Pokalbis su komisijos nariu Just. Marcinkevičiumi. *Tiesa*. 1989, gruod. 16.

²⁶ Ten pat.

²⁷ *Tiesa*. 1990, vas. 15.

²⁸ Danilevičiūtė V. Faktas ir įspūdis. Vilties spinduliai virš giminės. *Tiesa*. 1990 saus. 11.

²⁹ *Tiesa*. 1990, vas. 15.

nepriklausomybės atstatymo"³⁰. Vasario 13 d. Lietuvos SSR AT priėmė nutarimą "Dėl SSRS liaudies deputatų, atstovaujančių Lietuvos rinkėjams, pareiškimo SSRS Aukščiausiajai Tarybai", kuriuo pritariama nuostatai "dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo derybų keliu"³¹.

Galima teigti, kad Lietuvos visuomenės pastangos pripažinti niekiniu Molotovo–Ribentropo pakto slaptuosius sandėrius parengė Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo ir įgyvendinimo teisinius pagrindus. Sąjūdis siekė, kad per išrinktą naują (tuo metu dar vadintą Lietuvos SSR) Aukščiausiąją tarybą parlamentiniu keliu būtų panaikinta sovietinė aneksija ir kad viešai būtų pareikšta tai, kad Lietuva yra nepriklausoma valstybė ir kad ji tęsia Lietuvos Respublikos valstybingumo tradicijas³². Rinkimus į Lietuvos aukščiausiąjį valdžios organą laimėjo Sąjūdžio remiami deputatai. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1990 metų kovo 11 d. absoliučia balsų dauguma priėmė aktą "Dėl Lietuvos Nepriklausomos valstybės atstatymo"(už jį balsavo 124 deputatai, nė vienas nebalsavo prieš³³). Pirmuosiuose Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos bei vyriausybės dokumentuose labai dažnai pabrėžiamas Lietuvos Respublikos turėtų teisių grąžinimas, pripažinus neteisėtai ir negaliojančiais Molotovo–Ribentropo sutarčių slaptuosius protokolus. Beliko tarptautiniu mastu pripažinti Lietuvos nepriklausomos valstybės faktą ir pašalinti paskutinę šio nusikalstamo suokalbčio pasekmę - išvesti SSRS okupacinę kariuomenę iš Nepriklausomos Lietuvos žemės. Lietuvos Respublikos vadovų pastangas dėl Nepriklausomos Lietuvos įsitvirtinimo tarptautinėje tautų bendrijoje ir svetimos kariuomenės išvedimo nuosekliai rėmė Respublikos visuomenė.

³⁰ Ten pat.

³¹ *Tiesa*. 1989, vas. 15.

³² ELTA. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio rinkiminė konferencija. *Tiesa*. 1990, vas. 6.

³³ *Tiesa*. 1990, kov. 13.